

Ольга Гончар (м. Київ)

Покликаний служити Україні (Микола Костомаров)

У статті висвітлюється образ українського вченого-патріота Миколи Костомарова (1817-1885), 200-літній ювілей якого відзначається у цьому році.

Ключові слова: *україноцентризм, славістика, національна свідомість, романтизм, українська соціогуманітаристика, українсько-російський діалог.*

Olga Gonchar

Designed to serve Ukraine (Mykola Kostomarov)

Appearance of the Ukrainian scientist-patriot Mykola Kostomarov (1817-1885) lights up in the article, 200-years-old the anniversary of which registers in this year. He was one of the most prominent intellectual luminaries of the epoch, as instrumental in becoming of many directions of Ukrainian sociogumanitarianism. Considerable attention is spared to active to public-political positions of M. Kostomarov, in particular to participating in Kyrylo-Mefodiivskyj fraternity, Ukrainophile movement 60-80th XIX st. which lights up on a background public events and scientific creation of scientist. It is well-proven that Kostomarov considered calling to serve the Ukrainian people on the field of science. He fought for confession of his history a continuous process which follows from a remoteness and related to historical development of all slavdom. Ukraine as cradle of christianity must was become the center of revival of freedom, equality, fraternity of slavonic people. A historian prophesied the large future of Ukraine under the wire of intelligentsia.

Key words: *Ukrainocentrism, slavic studies, national consciousness, romanticism, Ukrainian sociogumanitarianism, Ukrainian-Russian dialog.*

Ольга Гончар

Призван служити Україні (Николай Костомаров)

В статтє освещаеться образ украинского ученого-патриота Николая Костомарова (1817-1885), 200-летний юбилей которого отмечается в этом году.

Ключевые слова: *україноцентризм, славістика, національне сознание, романтизм, українська соціогуманітаристика, українсько-російський діалог.*

У цьому році українська спільнота відзначає 200 років від дня народження визначного вченого і громадського діяча Миколи Костомарова. Його ім'я вписане у нашу історію великими літерами, однак досі воно відоме радше у наукових колах, а для широко громадського загалу залишається майже незнайомим і здебільшого загадковим. М. Костомарова знають як соратника Т. Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, письменника та українсько-російського історика, однак його справжня роль у становленні української національної ідеї залишається у тіні.

У шкільних підручниках з історії України образ діяча подається досить розмито. Висвіт-

люється його участь у діяльності братства, частково літературна і зовсім побіжно науково-історична творчість, тому уявлення школярів про Миколу Костомарова формуються під «соусом» другорядності. У студентських курсах лише окремі викладачі намагаються донести інформацію, що спонукає слухачів до роздумів про місце діяча в українському суспільно-політичному рухові ХІХ ст., який розвивався у єднанні із загальноєвропейським. Занадто мало уваги приділяється внеску М. Костомарова у духовну спадщину українського народу.

Ще слабше виглядає нині процес розповсюдження науково-популярного контенту. Він

базується на неоднозначних оцінках, взятих із недостовірних, а інколи спеціально перекручених наукових джерел. Скажімо, вражає той факт, що в Україні Костомаров подається як російсько-український письменник і історик. І не тому, що на чільне місце ставиться внесок у російську історичну науку (бо він-таки багато зробив у цій царині), більше кидається в вічі ігнорування суті його проукраїнської позиції в Російській імперії. Як правило, за репрезентацію цього факту береться далеко не кожне джерело масової інформації. Ювілей великого українця Миколи Костомарова, який відзначається у переломний для нашої Вітчизни час, коли вона постала перед викликами щодо соборності і незалежності, – слушний привід привернути увагу української громадськості до його постаті.

Життєвий шлях нашого героя із самого народження пов'язаний з Україною. Батьківщина Костомарова, його походження і творчість перепліталися з нашим славним минулим. Слобода Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії була українсько-російським етнографічним порубіжжям, де одночасно можна було почути мову простого селянина і російського дворянства. Микола Іванович народився у позашлюбних стосунках поміщика Івана Костомарова з власною кріпачкою-українкою Тетяною Мильниковою. Батько майбутнього вченого мав козацьке коріння, непростий характер і великий потяг до знань. У його багатющій бібліотеці можна було знайти унікальні літературні шедеври, серед яких чільне місце займали твори передових французьких та німецьких філософів періоду Просвітництва. Свого єдиного сина Іван Костомаров з дитинства привчав до читання. Втративши батька у одинадцятирічному віці, Микола не втратив свої пізнавальні інтереси і лише розвивав їх протягом всього життя. Надійною підтримкою у розвитку таланту Миколи Костомарова була його матір, яка присвятила себе синові, намагаючись створити умови спочатку для отримання належної освіти, а згодом для творчих занять. Воронежська гімназія не задовольнила його змістом навчання і рівнем викладання, а Харківський університет навпаки перевернув усе його майбутнє. Саме тут Костомаров серйозно захопився Україною, потрапивши у лоно романтично налаштованої студентської молоді і відповідно зацікавлених викладачів. Крок за кроком він намагався пізнати внутрішній світ

українського народу, його душу, мрії, саморефлексію, культуру, побут, але без досконалого знання мови це було неможливо. Тому назустріч своїм пізнавальним інтересам Микола Костомаров йшов крізь вивчення української мови. З одного боку, вона була знайома йому з дитинства, коли він перебував у кріпачькому оточенні, чув побутове спілкування та народний фольклор. З іншого, для літературних студій замало було знань побутової лексики. От тоді молодий дослідник і задумався над проблемою: чому така прекрасна мова залишається без належної наукової обробки? Взавшись за вивчення усіх доступних творів, він брав приватні уроки української мови у І. Срезневського, які той надавав практично, редагуючи перші літературні спроби М. Костомарова. Поступово, у наполегливій праці над собою, вчений таки здобув необхідні навички, однак все життя вважав свою українську недосконалою. Коли сучасні критики негативно оцінюють мовний аспект літературної творчості Костомарова, вони здебільшого не враховують тодішній загальний стан розвитку української літературної мови.

Набагато ціннішим є внесок Миколи Костомарова у розробку концепції мови як найважливішого фактору репрезентації українського народу як самостійної, неповторної і здатної еволюціонувати історичної спільності. Все життя вчений боровся за право українців йти власним шляхом у майбутнє, спілкуватися і навчатися рідною мовою, мати розвинену літературу і взагалі розкрити весь свій духовний потенціал нарівні зі всіма слов'янськими та світовими мовами.

Найбільш яскраво романтичні уподобання молодого Костомарова розвиваються у стінах Імператорського університету Св. Володимира в Києві, куди він потрапив після захисту магістерської дисертації, яка була пов'язана з аналізом історичного значення руської народної пісенної творчості. Уже тоді новоспеченого ад'юнкт-професора турбувала цілком нова наукова проблема. Він вважав, що у традиційній науці розглядають історичний процес крізь призму воєн, діяльності правителів та еліти, а простого народу начебто не існує. Одним із перших в Російській імперії вчений вивів на історичну арену народ з його втаємниченим внутрішнім світом, в котрому шукав чинники, що впливають на поведінку зовні у вигляді соціальних і політичних вибухів. Микола Костомаров вивчав українську історію

як неперервний процес, нерозривно пов'язаний з органічно-неповторним «духом народу» або внутрішнім складом душі, який безпосередньо впливає на зовнішні явища. Історичне минуле для вченого – це прояв духовної глибини народу, його усвідомлення необхідне для пошуку джерела духовної енергії, що змінює зовнішнє буття.

Пізнаючи нашу історію, Микола Костомаров одним з перших намагався виокремити український народ серед інших етнічних спільностей Російської імперії. Долучивши українство до великої сім'ї слов'янських народів в якості рівноправного члена, він першим надав йому сакрального значення, пророкуючи особливу месіанську місію. Ця ідея проходить червоною ниткою у програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Книга буття українського народу». Ніхто раніше так зворушливо не писав про українців: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»¹.

Сміливий і зухвалий молодий професор-романтик Костомаров разом зі своїми нечисленими однодумцями дуже турбував імперську владу. Ідеї вченого порушували класичну тріаду «самодержавство – православ'я – народність», викриваючи її антинародну сутність. З цього приводу Р. Шпорлюк пише: «Головною ідеєю братчиків – і найбільш руйнівною з погляду імперської ідеології – було те, що серед слов'янської спільності народів, куди також входили західні та південні слов'яни у межах Російської імперії, існувала й українська нація, яку слід було визнавати рівною з польською та російською»². М. Костомаров, як один з ідеологів товариства, запропонував нову парадигму мислення, яка передбачає відмову від застарілих псевдоавторитетів, сліпого поклоніння владі і

пошук духовних орієнтирів у сутності простого народу. Тому невдовзі він був кваліфікований як особливо небезпечний політичний злочинець. У розпал професорського тріумфу, наукової кар'єри і напередодні шлюбної церемонії його заарештували і заточили у фортеці. Миколі Костомарову загрожувала шибениця, яка, на щастя, була замінена довготривалим засланням та ізоляцією від наукового і громадського життя. Таким був перший крутий поворот у біографії вченого. Він підірвав його психічне і фізичне здоров'я, але з обраного шляху не збив. Все життя Микола Костомаров намагався пізнати сокровенні глибини народної душі, щоб віднайти у них джерело енергії, яке б підняло українство з колін і піднесло до вершин культурного розвитку.

З Україною в серці жив учений і в період заслання. Він невтомно збирав джерела для відтворення образу найвидатнішої постаті нашої історії – гетьмана Богдана Хмельницького, а повернувшись до Петербурга, опублікував знакову працю і свого творчого доробку, і української історіографії загалом. У часи олександрівських реформ Микола Костомаров стає поводителем українофільського руху не тільки в межах Російської імперії, але усього українства.

Палка душа борця знайшла своє відображення у науково-історичній та публіцистичній творчості. Неможливо не відзначити, що М. Костомаров неначе забув тоді про своє хитке становище і з усім завзяттям взявся піднімати з колін український народ, насамперед дбаючи про його культурно-освітній рівень. Десятки статей про мову, рідномовну освіту і літературу заповнюють найвизначніші видання Російської імперії. І не важливо, що вони написані російською мовою, головне, якого змісту ці пости і на яку аудиторію вони розраховані. Чомусь лише зрідка дослідники звертають увагу на громадянську сміливість Костомарова, який тільки-но повернувся до світського життя після звинувачення у антиімперській діяльності. Його україноцентричні переконання були значно сильнішими за інстинкт самозбереження, який,

¹ [Костомаров М.І.] Закон Божий // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 169.

² Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Переклад з англійської Георгія Касьянова, Миколи Климчука, Миколи Рябчука, Ярослав Стріхи, Дзвенислави Матіяш та Христини Чушаак. – Вид. друге. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – С. 355.

до речі, найчастіше «носять в зубах» його критики. Однак, як свідчить науково-історичний та публіцистичний доробок другої половини життя Костомарова, то цей фактор найменше розвинутий і перекритий палким бажанням відверто говорити правду. Це, безумовно, гідний приклад для наслідування теперішньому українству.

Актуальність образу Миколи Костомарова як українського інтелігента, наукового та громадського світоча сьогодні настільки виразна, наскільки ми відчуваємо, як сучасне суспільство стрімко втрачає свої духовні орієнтири. Інтелігент XIX ст. – це людина не тільки широко ґрунтована, високоосвічена та суспільно активна, але й морально чиста і глибоко духовна. Вона здатна вести за собою свідому частину громадянського суспільства, відкрито розбивати усталені норми і творити нову історичну міфологію. Усі перераховані риси ми бачимо в образі Миколи Костомарова, який нині не менше, ніж у XIX ст., викликає інтерес наукової спільноти, однак для широкого загалу він залишається недооціненим.

Сьогодні в українській історіографії точаться дискусії з приводу різночитань його спадщини та розбіжності в оцінці громадянської позиції. Однією з найочевидніших причин є живучість стереотипів, напрацьованих радянською ідеологічною машиною. Саме через україноцентричну та антиімперську орієнтацію Миколи Костомарова він був штучно викреслений із нарративного поля і заборонений жорсткими обмежувальними заходами. Причепивши вченому ярлик «буржуазного націоналіста», послідовники комуністичного світогляду поставили його у ряд своїх ідейних ворогів. Одна лише згадка спадщини чи ім'я М. Костомарова переслідувалася цензурою нарівні з М. Грушевським, В. Антоновичем, М. Драгомановим і т.п. До речі, ця проблема потребує додаткових студій, адже нам побіжно відомо про те, як відбувався цей процес, скільки вчених було покарано і чим влада аргументувала свою радикальність у цьому питанні.

Повернімося до другої половини XIX ст., точніше до кінця 50-х рр., коли М. Костомаров повернувся із заслання до Санкт-Петербурга.

Певний час він перебував у ейфорії: йшла підготовка до селянської реформи, яку він так довго чекав, починалися зрушення в усіх сферах життя, адже новий імператор Олександр II хотів увійти в історію як «новий Костянтин великого Риму». Костомаров-романтик повірив, що «засяло сонце свободи». Він опублікував свого «Богдана Хмельницького», поринув у громадське лоно, підняв у пресі ряд актуальних освітніх проблем, що залишилися невирішеними через розгром братства. Словом, він став речником українофільського руху і виносив на суд громадськості найгостріші для тієї епохи питання.

Одна з проблем була пов'язана з рідномовною освітою для українців. М. Костомаров не приховував, що є беззаперечним прихильником права простого народу навчатися зрозумілою мовою. На хвилі лінгвістичної революції, що охопила Європу, вчений вважав мову відправним пунктом тих націй, які виборюють свою незалежність. Сміливі та аргументовані заяви Костомарова, душа якого була закохана в українську історію, проросли рясними плодами на ґрунті захоплення молоді передовими революційними європейськими ідеями, тому як педагог і публічний лектор він був надзвичайно популярним. Про його диспут з Михайлом Погодіним ми вже писали неодноразово, тому зазначимо лише те, що він став неперевершеним науковим шоу, про яке писали усі столичні газети, його відобразили у афішах і сатиричних плакатах, однак для самого Костомарова перемога була швидше покаранням, бо відволікала від напруженої наукової творчості³.

Більшість творів вченого ставали яскравими подіями в інтелектуальному житті Російської імперії. Чого тільки варті біографічні монографії українських гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького і завершуючи І. Мазепою. Стосовно першої, то вона пережила чотири видання (1857, 1859, 1870, 1884) і стала ключовим дослідженням в українській історіографії XIX ст., до якого вчені звертаються і сьогодні. Історія цієї праці відображає становлення історичної науки впродовж другої половини XIX ст., у ній прослідковуються особливості романтичного стилю

³ Гончар О. М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні. – 2007. – Вип. 17. – С. 68-77.

⁴ Гончар О. Осягнення Миколою Костомаровим історичного образу Богдана Хмельницького у світлі епістолярної спадщини / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. – 2013. – Вип. 23. – С. 65-92.

автора, його джерельні уподобання, оціночні упередження і вплив доби⁴. Монографія одночасно стала об'єктом захоплення й критики, вона відкрила нову епоху в історіописанні, коли увага дослідників фокусувалася на образах народних героїв, які вийшли з низів і змінили хід історії.

Ще голосніше заговорили про М. Костомарова після виходу праці «Дві руські народності» (1861)⁵. Нині вона є чи не найвідомішою його роботою за кількістю посилок, оскільки думки вченого виходили за межі можливого. За жанром стаття є публіцистичною, однак історична достовірність, послідовність та виваженість висновків автора ставить «Дві руські народності» у ранг науково-політичних студій, які сприймалися як відкритий антиімперський виступ, однак завдяки своїй переконливості не залишили шансів на знищення М. Костомарова як вченого. Не втрачають своєї актуальності думки автора про самобутність української народності у порівнянні з російським етносом, насамперед, на ґрунті духовних, культурних, мовних та історичних розбіжностей. Автор наголошує: «Варто поставити зображення великоросіянина і південноруса поруч у їх костюмах, з їх ходом, з їх зовнішнім виглядом; потім описати спосіб домашнього життя того й іншого, їх побутові звичаї, обряди, способи господарювання, нарешті викласти сутність їх діалекту. Але все це буде виразом того, що приховується в глибині душі; останнє є джерелом того, що явлене зовнішнім виглядом. Ось цю саме духовну сутність потрібно нам пояснити і визначити, бо тільки вона може показати, чого слід нам надіятися від літературного розвитку тої руської народності, котра вступає тепер у свої права»⁶.

Особливої уваги заслуговує думка М. Костомарова про незаконне присвоєння росіянами етноніма «русский», коли він історично стосується східнослов'янських племен, що проживали на території Київської Русі, і дали початок українському народові. І хоч автор вживає термін «південноруський» замість «український», однак прив'язує його до окремого, несхожого на

російський, народу. Завуальовуючи свої переконання, історик говорить про випадкове присвоєння етноніму «русский» північнорусами, маючи на увазі абсолютно спланований процес об'єднання всіх руських племен у єдиний народ, цементуючим фактором якого стає Московське князівство. Однак штучність цього союзу підтверджується подальшими аргументами М. Костомарова про різний характер державотворчих процесів та їх витоків у обох гілок руського народу. В українців – це козацьке начало, яке було проявом збереження історичної пам'яті про києво-руську велич і склалося на тлі поневолення народу у литовсько-польську добу. У росіян таким началом була монголо-татарська навала, коли північноруси намагалися захистити себе централізуючи владу і підкорюючи їй різні землі. Згодом до них застосовують термін «русські» і прив'язують поняття «русський народ» як інструмент насильного приєднання⁷.

Заслуговують на увагу і висновки М. Костомарова щодо різної ролі православної церкви для українців і росіян. Для перших – це спосіб знайти духовний прихисток від поневолення, а для других – державотворчий фактор, коли доля народів підкорялася мудрості духовенства, а те в свою чергу служило інтересам влади. Так запанувала зверхність Бога і царя в усьому і, як наслідок «панування спільноти над особистістю»⁸. Як це нині актуально годі й заперечувати!!! М. Костомаров як справжній християнин вже тоді розумів, що православне духовенство у Росії давно відійшло від свого покликання, зайнявши позицію впливового фактору шовіністичної централізації. Тоді, як сам вчений сприймав релігію, заглиблюючись у її внутрішні тенденції, імперське православ'я відіграло лише зовнішню функцію, втративши християнську духовну складову. Натомість в українського народу було «сильне відчуття Божої всеприсутності, благості, внутрішнього єднання з Богом, таємні розмисли про Божий Промисел, про себе, сердечне прагнення досягнути таїну духовного»⁹.

⁵ Костомаров Н. Две русские народности [Письмо к редактору] / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 33-61.

⁶ Там само. – С. 34.

⁷ Там само. – С. 44-46.

⁸ Там само. – С. 58.

⁹ Там само. – С. 60.

Стаття М. Костомарова «Дві руські народності», побудована на бінарності вимірів українців і росіян, майстерно і прогресивно для свого часу розкривала характери обох народів, їх сильні і слабкі сторони, особливості самоусвідомлення та історичну складову усіх цих паралелей. Найбільше хвилювало вченого, що насилила у вигляді кріпосництва, породжене азійським деспотизмом, досі принижує простих українців, що є протиприродним для їх слов'янсько-козацької волелюбності. Ніхто так, як це зробив М. Костомаров, не зміг тоді висловити свою синівську любов до України, ніхто не вірив так щиро у її Божественне покликання нести ідею свободи і рівності усіх слов'янських народів у майбутнє, і ніхто так не вплинув на формування національності свідомості українців у другій половині XIX ст. і тим більше згодом. Більшість дослідників сучасності схиляються до високої оцінки цього твору з точки зору актуальності та прогресивності. Наприклад, Я. Пеленський вважає, що М. Костомаров своїми ідеями вже тоді намагався започаткувати продуктивний українсько-російський політичний діалог, але зі своєї україноцентричної позиції¹⁰. І хоч не всі висновки автора можна, як завжди, сприймати однозначно, проте вони є свідченням змін у науковому світогляді, коли від глибоко духовного сприйняття історії М. Костомаров переходить до більш реалістичних оцінок і суджень. Цей твір – продукт зрілого вченого, який давно відійшов від романтичних захоплень, а зосередився на науковості своїх тверджень, при цьому не зраджуючи своїм ідеалам.

У 1863 р. нова українська освітня проблема у вигляді Валуєвського циркуляру сколихнула вразливу душу нашого героя. Він боровся до останнього, особисто писав і зустрічався з самим П. Валуєвим, однак не зміг протистояти загальній істерії держави у боротьбі з сепаратизмом, пов'язаний з початком другого польського національно-визвольного повстання. Бурхлива громадська діяльність, постійні дискусії з опонентами у пресі та листуванні забирали у М. Костомарова багато сил і відволікали від наукових студій. Засилля соціалістичних ідей,

зміни пріоритетів у науково-історичних підходах на позитивістські, звинувачення вченого у консерватизмі і близькозорості – все це посипалось рясним дощем на тонку творчу душу. Тому у другій половині 60-х рр. XIX ст. він намагався зачинитися у власній науковій лабораторії, однак марно. Маючи на меті довершити свої наукові плани, розпочаті ще у молодості, він натомість відповідав на відверті провокації, спростовував, уточнював, пояснював свої меседжі у пресі, навіть змушений був публічно заявляти про свою лояльність, аби тільки його залишили у спокої. Проте вся його спадщина 60-80-х рр. XIX ст. – це розвінчування антинаукових та псевдоісторичних міфів. У 1929 р. М. Грушевський, перебуваючи під тиском радянської ідеології, сказав: «Припертий до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували його недоговорені тези і звертали на них увагу недремлючого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народніх змагань, що повставали проти нього»¹¹.

Доречно зауважити ще один важливий момент стосовно М. Костомарова. Зважившись на захист інтересів українців в Російській імперії, він потрапив під удар і росіян і поляків, котрим українська національна ідея у трактуванні вченого була кісткою у горлі. М. Костомаров чудово це розумів, тому застерігав соратників і свідому інтелігенцію від загострення суперечок, щоб часом не опинитися у замкнутому колі через спекуляцію навколо українського питання (цього прагнула влада, тому і «закривала очі» на публіцистичні війни). Однак заклики вченого до пониження градусу протистояння здебільшого сприймалися як відступництво, тоді як насправді він намагався захистити хиткі завоювання українофільства від повного розгрому. Як людина з християнськими цінностями, М. Костомаров всіляко прагнув звести нанівець національне протистояння, припинити міжнаціональний конфлікт шляхом науково виважених аргументів, однак його слова часто виривали з контексту і наводили у зовсім іншій інтерпретації. Так, наприклад, сталося зі статтями

¹⁰ Jaroslav Pelenski. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s–1860s // Jaroslav Pelenski. The Contest for the Legacy of Kievan Rus', – Boulder, CO: East European Monographs, 1998. – С. 222.

¹¹ Грушевський М.С. Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова / М.С. Грушевський // Костомаров М.І. З публіцистичних писань / М.І. Костомаров. – К.; Х., 1928. – С. IV.

«Український сепаратизм», «Тисячоліття Русі», «Правда москвичам про Русь», «Правда полякам про Русь» і т.д. Не завжди вчений міг встояти під ударами долі, він емоційно відповідав на випаді, потім каявся, однак в душі жили ті ж любов, толерантність, прагнення свободи творчості, відданість коханій Україні.

У рік ювілею Миколи Костомарова ми мусимо по-новому, спокійно і неупереджено повернути його нашій Батьківщині, його багатонаціональному народу, що з великими перешкодами, однак крокує до кращого майбутнього. Ми достойні слави своїх патріотів, хоч жили вони ще у позаминулому столітті!

References

Gonchar Olga. M.I. Kostomarov i M.P. Pohodin: naukovyi dysput v epistoliarnomu rozdzili / O. Gonchar // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – 2007. – Vyp. 17. – S. 68-77. [in Ukrainian]

Yii zh. Osiahnennia Mykoloiu Kostomarovym istorichnoho obrazu Bohdana Khmelnytskoho u svitli epistoliarnoi spadshchyny / O. Gonchar // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini: Zb. nauk. pr. – 2013. – Vyp. 23. – S. 65-92. [in Ukrainian]

Shporliuk Roman. Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha. Pereklad z anhliiskoi Heor-

hiia Kasianova, Mykoly Klymchuka, Mykoly Riabchuka, Yaroslavy Strikhy, Dzvenyslavy Matiash ta Khrystyny Chushaak. – Vyd. druhe. – K.: DUKh I LITERA, 2016. – S. 355. [in Ukrainian]

Jaroslav Pelenski. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s–1860s // Jaroslav Pelenski. The Contest for the Legacy of Kievan Rus', – Boulder, CO: East European Monographs, 1998. – C. 222. [in English]